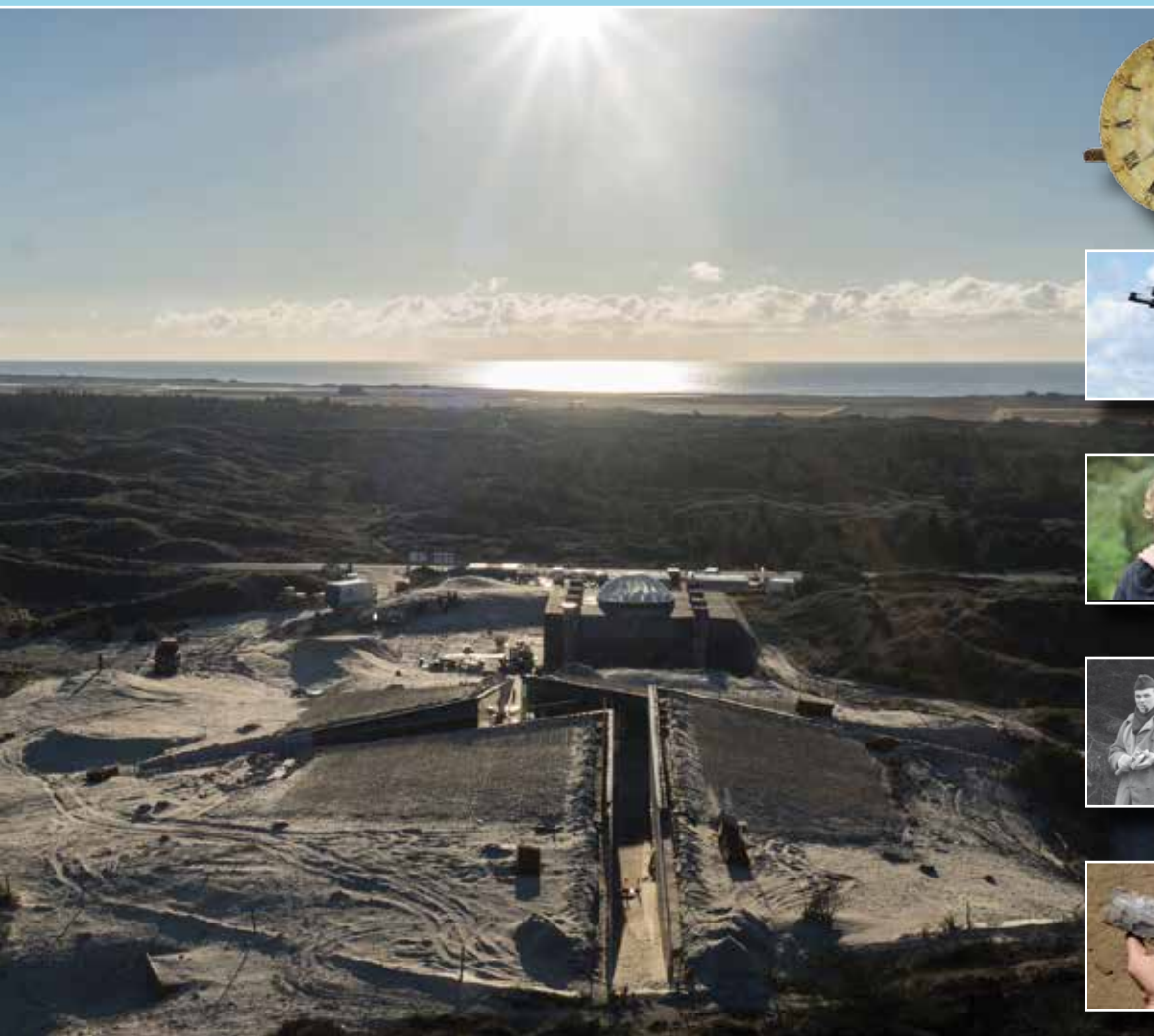

opdatering

Årbog for Vardemuseerne
& Ringkøbing-Skjern Museum

2016

opdatering

Årbog for Vardemuseerne &
Ringkøbing-Skjern Museum 2016

opdatering
Årbog for Vardemueerne
& Ringkøbing-Skjern Museum 2016

© Forfatterne, Vardemuseerne
& Ringkøbing-Skjern Museum 2017

Redaktion: Christian Ringskou og Tine Lorange

Korrektur: Harriet Ludvigsen

Grafisk tilrettelæggelse: Tine Lorange

Fotos og illustrationer: med mindre andet er angivet
ved de enkelte fotos og illustrationer tilhører
billedmaterialet i denne bog Vardemuseerne,
Ringkøbing-Skjern Museum eller Arkæologi Vestjylland

Alle kort, Danmarks Højdemodel og
ortofotos: ©Geodatastyrelsen

Skrift: Myriad Pro

Papir: 130g Silk

Omslag: 250g Arktika

Tryk: Strandbygaard Grafisk A/S, Skjern

ISBN 978-87-89834-96-2

ISSN 1903-9581

Kære Læser!

At udgive en årbog medfører en lang række rutiner og gentagelser. Først skriver de venlige redaktører til de potentielle skribenter og beder om forslag til artikler. Det får ofte mange til at love at skrive. Så beder de tålmodige redaktører om artiklerne. Og de rykker for dem. Dernæst skriver de flittige skribenter, og der kommer en ordentlig bunke artikler, der kræver mere eller mindre redaktion af de travle redaktører. Nogle af artiklerne kommer endog til den aftalte tid. Så rykker de let stressede redaktører for de artikler, der var lovet men ikke afleveret. Og pludselig – få minutter før deadline – er der 25 artikler og mere end 200 siders spændende læsestof. Den sidste del opleves hvert år som et mirakel både af de glade redaktører og af alle os andre.

Mellem to årbøger ligger selvfølgelig et helt års arbejde på museerne. Med udgravninger og udstillinger; med forskning og formidling; med arkivstudier, magasinstudier, feltstudier, registreringer og kasseringer. Med vedligeholdelse af bygninger, ombygning, nybygning og med administration og bogholderi. Med udvikling af nye undervisnings-tilbud og afvikling af velafprøvede. Med nye metoder i feltet, med at lære nyt udstyr at kende og med at svare på bunker af spørgsmål fra interesserede borgere.

Og det er i virkeligheden det, der er det mirakuløse: Mellem alt dette arbejde, får de to museers engagerede medarbejdere hvert år tid til at skrive om nogle af alle de

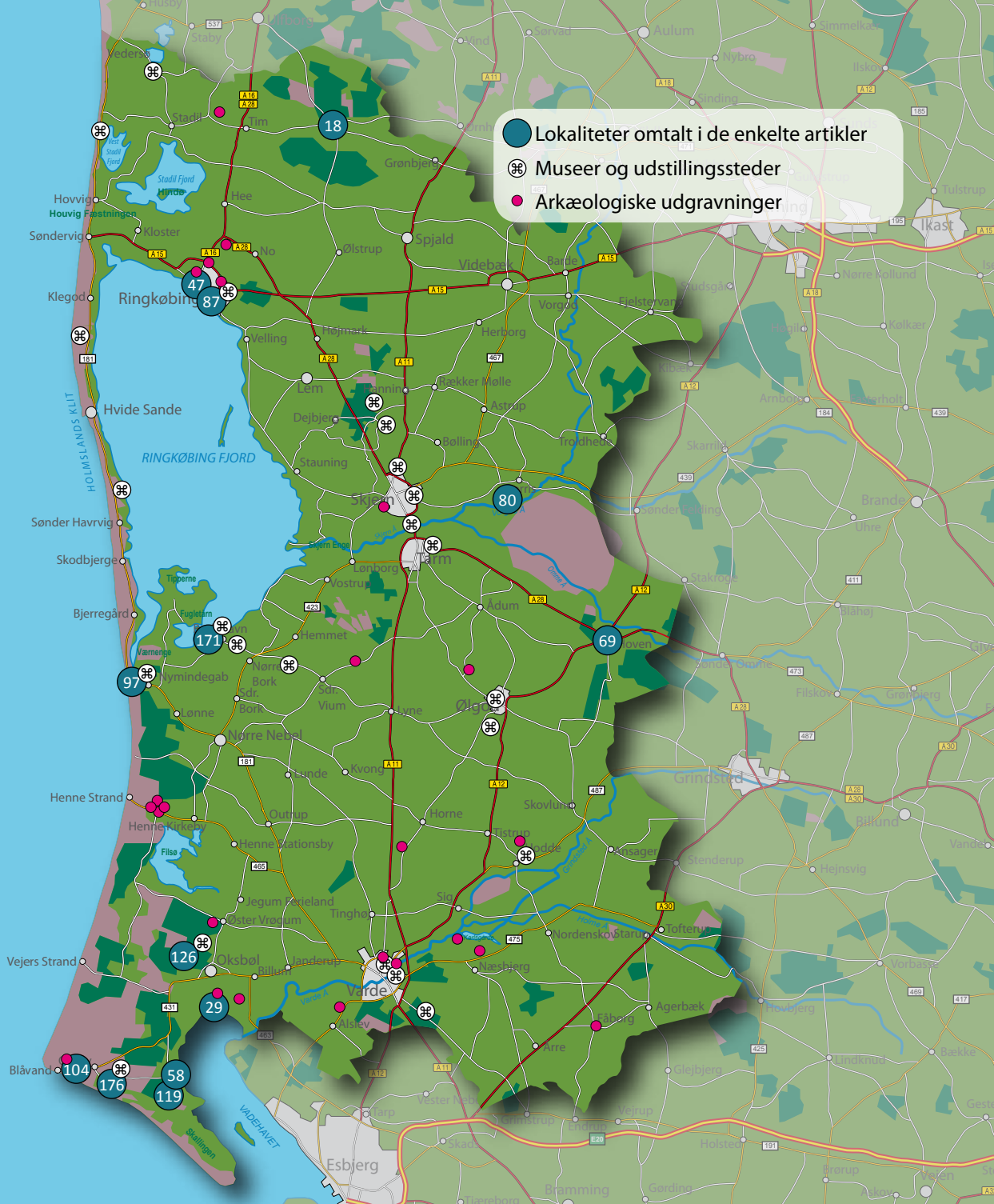
ting, de går og arbejder med. Og nogle af disse artikler er altså blevet til denne årbog.

Tak til Niels Windfeld Lund og Peder Gammeltoft for jeres bidrag til vores årbog. Tak til dygtige praktikanter, der kronede korte men værdifulde ansættelser med artikler. Tak til de mange medarbejdere på museerne, til de mange frivillige og til medlemmerne af museumsforeningerne for Jeres store arbejde og engagement: Det er det, mindst lige så meget som vore udstillinger og samlinger, der gør vores to museer til noget særligt. Tak til skribenterne for at have omformet noget af alt dette arbejde til gode, oplysende og inspirerende artikler. Tak til de hårdtarbejdende redaktører, der med en jernhånd i en fløjlshandske styrer os sikkert i havn med endnu en se- og læseværdig bog. Og endelig tak til Jer læsere for at købe og læse bogen. Det er jo i høj grad for Jeres skyld, vi tager rutinen én gang til. Men også fordi vi kan lide det.

God læselyst

Kim Clausen og Claus Kjeld Jensen

P.S. Museet for Varde By og Omegn har ved årsskiftet 2016/2017 ændret navn til Vardemuseerne, da museet fusionerede med NaturKulturVarde. Selvom artiklerne således vedrører arbejde, der er lavet under museets gamle navn udgives årbogen under det nye. Så alt er trods alt ikke ved det gamle...

- Lokaltiteter omtalt i de enkelte artikler
- Museer og udstillingssteder
- Arkæologiske udgravninger

Map showing archaeological excavations (pink dots) and museums/exhibition venues (museum icons) in the Ringkøbing Fjord region. Blue circles indicate locations mentioned in individual articles. The map includes labels for various locations such as Ringkøbing, Hvide Sande, Verde, and Esbjerg, along with road numbers and geographical features like the fjord and islands.

Indhold

- 6** Museumsforeningernes årsberetninger
- 16** Årets gang i ArkVest
Af Lene B. Frandsen & Poul K. Jørgensen
- 18** På gennemfart i Torsted
Af Jonatan Rose Andersen
- 29** Gravplads med udsigt
Af Karen Bjelke Fisker & Stina Trolldoft Andresen
- 39** Ulvetider i 1600-tallets Vestjylland
Af Peder Gammeltoft
- 47** Jens Harpøth – Ringkøbings polyhistor
Af Niels Windfeld Lund
- 58** "Med Flid har jeg bestræbt mig"
Af Anders Kilgast Jensen
- 69** "En lavning i Terrænet, fyldt med Vand, uden Afløb"
Af Bjarke Kampp Hansen
- 80** Tiden går
Af Christian Ringskou
- 87** Vestergade
Af Christian Ringskou
- 97** Badehusene i Nymindegab
Af John V. Jensen & Tine Lorange
- 104** Hitler, naziguldet og de ungarske soldater
Af John V. Jensen
- 119** Ønsk dig ikke at have oplevet disse Dage...
Af John V. Jensen
- 126** Nedbrydning, forandring og en ny begyndelse
Af John V. Jensen
- 155** Samarbejde om læring
Af Pernille Ø. Sørensen
- 166** Begyndelsen på et formidlingsamarbejde
Af Anders Bloksgaard Poulsen
- 171** Frivillige Vikinger
Af Signe Øster Kæmpegaard
- 176** På vej mod "verdens bedste museum"?
Af Mette Bjerrum Jensen
- 184** Årets udgravninger
Af arkæologerne i ArkVest

På gennemfart i Torsted

De tidlige undersøgelser af vestjyske stendyngegrave

Af Jonatan Rose Andersen

En vinterdag i 1955 stødte gårdejer Kristian Knudsens plov på sten. Det viste sig ikke blot at være enkelte sten, der lå i vejen for ploven, men et tæppe af hånd- til hovedstore sten. Knudsen, der ejede og drev Bondesgård ved Torsted, var ved siden af landarbejdet temmelig optaget af oldsager og arkæologi. Ovenikøbet havde han tidligere deltaget i arkæologiske udgravninger rundt omkring på egnen. Han fik derfor en mistanke om, hvad han havde fundet. I stedet for at fjerne forhindringen, begyndte han forsigtigt at undersøge stentæppets overflade. Efter at havde konstateret omfanget af stenlægningen, der havde en omkreds på flere meter, begyndte han forsigtigt at afdække en smal grøft igennem anlæggets midte. Det var her, han opdagede den smukke flintøkse, der lå under det øverste lag sten.

Det må have været en speciel oplevelse at opdage den stadig skarpe flintøkse i jorden. Den var kraftig, men stadig elegant forarbejdet og blankslebet på bredderne. Øksen er hugget af en særlig flinttype med forskellige farver, så den fremstår både mat grå og mørkeblå, og midt på er der et område med en lagdelt marmorering, der får den til at se endnu mere kunstfærdig ud. Det mest interessante

*Den tyknakkede flintøkse, der blev fundet af Kr. Knudsen i vinteren 1955.
Længde: 22,6 cm.*

var, at øksen, bortset fra nogle brugsspor, hverken var ramponeret eller i brudstykker, som det ellers ofte er tilfældet med økser, der bliver fundet omkring stenalderens bopladser og aktivitetsområder. Knudsens umiddelbare mistanke blev hermed styrket betydeligt: Der måtte være tale om en grav fra stenalderen. Han modstod fristelsen, der måtte ramme selv den mest garvede arkæolog, og lod øksen ligge i sit leje. 19 år tidligere, i 1936, havde Kristian Knudsens far, Bertel, fundet to økser i en lignende stenlægning i nærheden. Det var en anden tid, og dengang blev økserne taget op og stenene fjernet, så arbejdet kunne fortsætte. Denne gang kontaktede Kristian Knudsen i stedet Ringkøbing Museum og meddelte sit fund.

Dette skulle vise sig at lede til den første systematiske udgravning i Vestjylland af en gådefuld og sjælden type grav. Disse grave tager sig umiddelbart ganske beskedent ud, da de blot lader til at bestå af nogle nedgravninger dækket af stendynger. Kendskabet til *stendyngegrave* var derfor meget begrænset på dette tidspunkt. Det er 60 år siden, Kristian Knudsen gjorde dette fund på Bondesgårds marker, der udløste en lang række fundrige udgravninger i området. Der er siden fundet mange flere grave, og man er kommet

Stendyngen, som Kr. Knudsen fandt i sin mark i 1955, er her blevet blotlagt under udgravningen. Bemærk den tyknakkede flintøkse, der stadig ligger i den grøft, som Knudsen gravede midt igennem stendyngen.

tættere på en forståelse af disse ejendommelige anlæg. Dog har udgravningerne, der foregik i Torsted sogn mellem 1955 og 1972, stadig en central position i forskningshistorien, og materialet udgør en essentiel del af vores viden om stendyngegravene.

Stendyngegrave – eine neue Grabform aus Jütland

Stendyngegravens undersøgelsehistorie begyndte imidlertid i starten af 1950'erne, omkring 90 km fra Torsted. Hvis man ved, hvad man skal kigge efter, er det dog muligt

at finde enkelte beskrivelser af stendyngegrave fra tiden før 1950. I forskellige beretninger fra slutningen af det 19. århundrede og frem, kan man læse om lignende grave. De er dog beskrevet meget forskelligt, og kun et fåtal er blevet udgravet professionelt. Der var heller ingen, der havde bemærket en sammenhæng mellem disse forholdsvist uanselige grave. Men omkring 1950 blev det meddelt til Vesthimmerlands Museum, at der gennem tiden var blevet fundet et antal "Stendynger med Flintøkser" på en mark ved Østerbølle i Himmerland. Den store museumsmand Sigvald Vestergaard Nielsen påbegyndte en undersøgelse

af området. På dette tidspunkt bestod en del af området stadig af uopdyrket hede, og her blev der observeret en række forhøjninger i terrænet. Disse viste sig hver at indeholde en stendynge, der dækkede flere nedgravninger. I nogle af dem fandtes der økser fra mellemste bondestenalder. Ud fra deres ensartethed fastslog Vestergård Nielsen, at alle anlæggene måtte være "Jordfæstegrave med Jættestueudstyr".¹

Den tidlige og mellemste tidsperiode af bondestenalder bliver på fagsprog kaldt tidlig- og mellemneolitikum. De to perioder er mest kendt for opførelsen af store kammergrave, henholdsvis dysser og jættestuer. Det er derfor, man tidligere betegnede perioderne som *dyssetid* og *jættestuetid*. Kun i ganske få tilfælde kendte man til andre begravelsesformer fra disse perioder.² Det var derfor en mindre sensation, at Vestergård Nielsen fandt jordfæstegrave, dvs. *almindelige* begravelser i jorden (modsat begravelser i fx gravkammer) sammen med "jættestueudstyr". Vestergård Niensens begreb *jættestueudstyr* skal forstås som det gravudstyr, man normalt ville finde i jættestuerne, i dette tilfælde to økser og en mejsel. Man kendte til jordfæstegrave fra mesolitisk tid (den sidste del af jægersamlerstenalderen, der gik forud for bondestenalderen) og fra senere perioder, men kun ganske få fra neolitikum. Det skulle dog vise sig, er der ikke var tale om helt almindelige jordfæstegrave.³

I 1952 skrev Vestergård Nielsen om sin udgravning af Østerbølle-gravene i tidsskriftet KUML. Det var her, betegnelsen *stendyngegrave* blev brugt første gang.⁴ Han mente, at de, på grund af den specielle udformning, var en særskilt variation af mellemneolitiske jordfæstegrave. Vestergård Nielsen var dog i tvivl om, hvor udbredt denne skik egentlig var. Der var jo ikke umiddelbart nogen lignende grave. Muligvis var Østerbølle-gravene blot et enkeltstående tilfælde og kunne være resultat af "en afsides og isoleret boplads' vedhængen ved gammel Sæd og Skik". Der kunne være tale om en gruppe mennesker, der ikke var begyndt at begrave sine døde i dysser og jættestuer

endnu, men som stadigvæk begravede de døde i jorden, som man gjorde før bondestenalderen.

I de følgende år samlede Carl Johan Becker, der var professor i arkæologi ved Københavns Universitet, materiale ind til en afhandling om mellemneolitikum i Sydskandinavien. I dag kan man undersøge en del hjemme fra kontoret, da meget materiale er tilgængeligt i bogform eller elektronisk. Blandt andet er en stor del af Danmarks fortidsminder, fund og udgravninger registreret på Slots- og Kulturstyrelsens hjemmeside. Men i 1950'erne var det nødvendigt at rejse landet rundt, hvis man skulle have et overblik over hvilke oldsager og fortidsminder, der var blevet fundet og beskrevet. Becker gennemgik lokalhistorisk litteratur, provinsmuseernes og nationalmuseets arkiver og talte med fagfolk, amatørarkæologer og privatsamlere rundt omkring i landet.⁵ Da gravene, som Vestergård Nielsen havde undersøgt, også kunne dateres til mellemneolitikum, var det derfor oplagt for Becker at lede efter paralleller til dem i det materiale, han gennemgik.

Under sin Danmarkstur, rejste Becker fra Thy til Ringkøbing i sommeren 1954. På gennemfart i Torsted besøgte han skolelæreren Alfred Kaae, der var en kyndig lokalhistoriker og amatørarkæolog. Kaae havde gjort et stort indsamlings- og beskrivelsesarbejde i Torsted, og var ved Beckers besøg i gang med udgravningen af Kongenshøj.⁶ Becker gennemgik Kaaes forskellige samlinger med stor interesse, og de to drøftede mange sager. Ved deres møde diskuterede de også den nye gravtype, "disse mærkelige Stenaldergrave", som Becker efterfølgende udtrykte det i et brev. Becker fortsatte til Ringkøbing, hvor han inspicerede museets samling og arkiv, og mødtes med museets leder, landsretssagfører Jens Dalgaard-Knudsen.

I 1955 udgav Becker sin afhandling *Die mittel-neolithischen Kulturen in Südsandinavien* (hvis man beskæftigede sig med arkæologi på et højt plan den gang, forgik det på tysk). Dette var en større gennemgang af en lang periode. I afsnittet *Steinpackungsgräber aus dem Mittel-Neolithikum, eine neue Grabform aus Jütland* omtalte han ikke bare

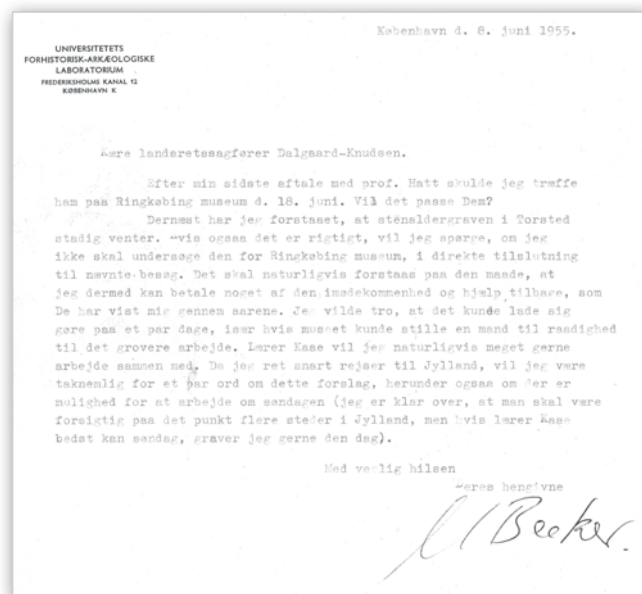
Østerbølle-gravene men også 15 lokaliteter, hvor der tidligere var fundet anlæg, der i høj grad svarede til Vestergård Niensens beskrivelser. Der var en gruppe i Himmerland, i området omkring Østerbølle, men resten var fordelt i Ringkøbing amt.⁷ Det var herved tydeligt, at der ikke kun var tale om en "isoleret boplads" vedholden i en gammel begravelsesform, som Vestergård Nielsen foreslog, men en større regional tendens.

Tilbage til Torsted

Det var året efter Beckers besøg i Ringkøbing, at Kristian Knudsen indrapporterede fundet fra Bondesgårds mark. En "stensætning og økse på flad mark" passede godt med beskrivelsen af de nye anlæg, Becker havde diskuteret med

Alfred Kaae og Jens Dalgaard-Knudsen. Dalgaard-Knudsen meddelte fundet til Nationalmuseet, der gav Ringkøbing Museum beføjelse til selv at udgrave anlægget. Ligeledes beskrev han fundet i et brev til Becker. Som det fremgår af det afbildede brev, tilbød Becker derefter at tage sig af udgravningen. Dalgaard-Knudsen sørgede for arbejdskraften: Hans egen søn Knud, der var på ferie fra sine jurastudier (og som senere skulle blive mangeårig formand for Ringkøbing Museum), gårdejereren Kristian Knudsen, der var meget villig til at hjælpe til, og Alfred Kaae, hvis deltagelse Becker selv havde ønsket.

Fra omkring 18. juni og i løbet af, hvad der på billederne ser ud til at være nogle dejlig sommerdage, udgravede de fire mænd graven. Stendyngen dækkede over to parallelle nedgravninger, cirka 2 m lange og 40 cm brede.

Brev afsendt fra Becker til Dalgaard-Knudsen, hvor han referer til den hjælp, han har fået til at indsamle materiale, og som "tak" tilbyder at stå for Bondesgård-udgravningen.

Udgravning af "Stendyngegrav I" ved Bondesgård sommeren 1955. Stående til venstre ses Alfred Kaae, bag ham Gudmund Hatt på besøg, på knæ ses Jens Dalgaard-Knudsens søn Knud, og bøjet ind over felten observerer Becker.

Vestjylland

TRISDAG DEN 21. JUNI

Aarets 172. Dag

Solen står højest paa Himlen 12.56 og gaar ned 21.16. Opsang kommande Morgen 5.49. Maaneri Dagen efter Nymsum. Nedgang i Aften 22.19.

Vejrudsigt, gældende til Onsdag Middag: Svag skiftende Vind, ret uændret Temperaturtilstand, en lidtligt Væd. Vejrret i de nærmeste Dage: Ligt stændte Temperatur.

Jordens Buntlet i Ringkjøbing Amt Jættestuerne

men sandsynligvis naar omkring ved det sædvanlige Antal.

Dyrskuepladsen er ved at være i Orden. Pladsen er inddeelt til de forskellige Afdelinger og Udstillinger, og Bønnen og Høgen er sat. Der er god Plads til både Dyr og Mennesker, og der er Plads til Fødtillægsarbejdet, saa der ikke dannes et særligt Omraade. Et Par Bygninger findes paa Pladsen, som er indtagne til Planteskole, smedestue og Kaffeehus.

før sidste Maaned, saa Kontoret maatte være klar over, at der var Tale om en Forgivenhed. Tilmed var Pengene — 17 Kr. — paa Vej til Kontoret. Kunde man ikke i det foreslignede Tilfælde havde været laarmærkelig. Ja maaske endog have svingt, før der blev lukket!

— Vi skal følge den Ordre, vi har faaet fra Udvælg. Udvalget har till. straffet Forbødetsværd. Bestillingen og 400 Aare til, at Bestillingen for Biskopstuen blev bestyret til 1 Kr. og Bestillingen for Ledning og Omsættelse til 4 Kr. Billedet er et smukt Billede. Billedet er et smukt Billede.

Ingen Krig, men Fred i Danmark for ca. 4000 Aar siden

Et sjældent Gravfund i Thorsted, der bidrager til at ændre en hidtidig Antagelse hos den videnskabelige Oldtidsforskning

En videnskabelig Undersøgelse af et Gravfund paa en Mark, tilh. Går. Kristian Knudsen, Bondesgaard i Thorsted, er i Dag slutet, og da der kun een Gang tidl. har været Lejlighed til at foretage en tilsvarende Undersøgelse af et saadant Fund, er den nu foretagne et vigtigt Led i Belysningen af Kulturten hos de Stenalderfolk, der boede i Danmarks vestlige Aar 2200 for Kristi Tid. Det er derfor af stort videnskabeligt Betydning, at et saadant Fund er blevet opdaget.

Et saadant Fund er den nu foretagne et vigtigt Led i Belysningen af Kulturten hos de Stenalderfolk, der boede i Danmarks vestlige Aar 2200 for Kristi Tid. Det er derfor af stort videnskabeligt Betydning, at et saadant Fund er blevet opdaget.

Den 21. juni 1955 kunne man i regionalsektionen om Vestjylland i Ringkjøbing Amts Dagblad læse om udgravningen ved Thorsted. Becker var hurtig til sætte fundet ind i en større kontekst, da det kunne bevidne en mere gradvis og fredelig overgang mellem Tragtbægerkulturen og Enkeltgravskulturen. Man var formentligt også særligt optaget af krig og fred i 1955 – under den kolde krig og kun et årti efter befrielsen. På trods af den hurtige tolkning og påvirkningen fra tidsånden, kan stendyngegravene stadig ses som evidens for en gradvis overgang mellem de to kulturer.

Nedgravningerne var omkring 50 cm dybe, og den øverste del var opfyldt af sten. Ud over den store tyknakkede økse fandt udgraverne også en mindre, men mindst lige så smuk økse. Dette var også en øksetype, der kendtes fra jættestuerne, en såkaldt *spidsnakked huløkse*. Både anlæggene og genstandene var nærmest identiske med dem, Vestergaard Nielsen havde fundet. Dermed kunne "stendyngegrave fra mellemneolitikum" nu med sikkerhed også knyttes til Vestjylland. Lokalpressen var tilstede og skrev om denne nye gravtype.

Nogen tid efter udgravningen af det første anlæg ved Bondesgård, præsenterede Becker resultatet af de senere års arbejde med stendyngegravene. Han publicerede sine resultater i *Aarbøger for nordisk Oldkyndig og Historie* i 1959. Her fremlagde han Bondesgård-graven, sammen med en dybdegående behandling af Østerbøllegravene og yderligere 16 lokaliteter, der med en vis sikkerhed kunne siges at være stendyngegrave. Efter at have gennemgået materialet kom Becker også frem til nogle flere fælles træk ved stendyngegravene:

Det er enkeltmandsbegravelser under flad mark, dækket af et stenlag eller en flad stendynge. Snart er der een, snart flere grave under samme dynge. Ofte findes adskillige stendynger paa samme mark, i nogle tilfælde nær hinanden, men i andre med større indbyrdes afstand. Det er et gennemgaaende træk, at de enkelte grave består af omkring mandslange, uregelmæssige eller ovale nedgravninger med oftest rundet bund, og at disse nedgravninger er fyldt med haand- til hovedstore sten, som i reglen gaar i et med den dækkende dynge. Hidtil er der ikke fundet skeletrester, således at man ikke kan sige noget om den dødes placering. Derimod er gravgodset ofte bevaret, i reglen eet, to eller tre arbejds-redskaber af flint.⁸

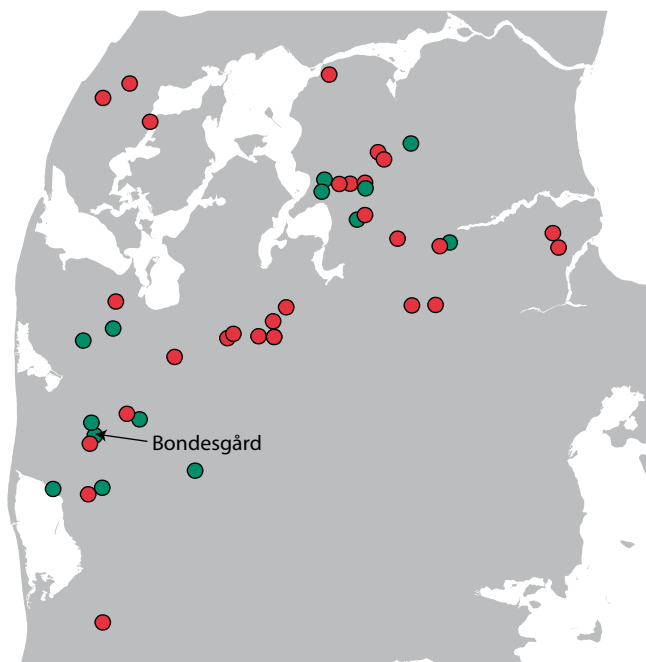
Selv om Becker havde opbygget en væsentligt større viden om stendyngegravens karakter end i 1954, var der siden kun tilføjet nogle få lokaliteter. Udbredelsesbilledet var stadig nogenlunde det samme med én gruppe i Himmerland og én i Vestjylland. Og det var stadig kun den ene grav i Bondesgård og pladsen i Østerbølle, som var udgravet, efter at man var blevet bevidst om stendyngegrave som et kulturhistorisk fænomen.

Som Becker skrev, fandtes der ofte flere stendyngegrave på samme mark, og det skulle også vise sig, at stendyngen

ved Bondesgård ikke var alene: Da Kristian Knudsen efterfølgende fik en ny plov, der gik dybere end den gamle, stødte han i maj 1961 på flere stenlægninger. De lå lige under pløjelaget og ikke langt fra det sted, hvor den første udgravning fandt sted. Endnu en gang kontaktede Knudsen museet. Dalgaard-Knudsen, der i mellemtiden også var blevet Ringkøbings borgmester, besigtigede markerne og kunne konstatere, at der, hvor den første udgravning havde fundet sted, højst sandsynligt var flere stendyngegrave. Knudsen indvilgede i, at der endnu en gang kunne foretages udgravning på hans mark. Dog havde han det forbehold, at udgravningen igen skulle foretages i samarbejde med Ringkøbing Museum. Dette blev accepteret af Nationalmuseet, og Becker

tilbød endnu en gang at lede udgravningen for Ringkøbing Museum. Statens Almindelige Videnskabsfond bevilligede 5.200 kr. til undersøgelsen. Becker vendte tilbage til Torsted i juni 1962 og indledte en længere og systematisk udgravningskampagne, der i første omgang varede to sæsoner. Endnu en gang fik han assistance af trofaste Kristian Knudsen og Alfred Kaae.

I løbet af den første sæson dukkede yderligere otte sæt af to eller flere nedgravninger frem og endnu flere det næste år. Som Becker skrev i 1959, lå gravene tæt, men nu viste det sig, at de også lå i rækker, hvor flere grave efterfulgte hinanden. Disse rækker lå alle i nogenlunde nord-sydgående retning. Efter at dette var blevet konstateret, fandt Knudsen

Jyllandskort der viser udbredelsen af stendyngegrave, både udgravede og formodede. Grøn: De af pladserne, som Becker publicerede i 1959. Rød: De af pladserne, der blev fundet og registreret efter 1959.

Udgravning af stendyngegrav ved Bondesgård sommeren 1962. Fra venstre ses Alfred Kaae og Kristian Knudsen samt Erik Brinch Petersen og Jørgen Jensen, der på dette tidspunkt studerede arkæologi på Københavns Universitet.

Fire eksempler på gravudstyr fra stendyngegravene ved Bondesgård.

De to økser, der blev fundet i 1955 i Grav I. Øverst ses den tyknakkede retøkse på 22,6 cm og nedenunder den spidsnakkede, hulslebne tværøkse på 14,1 cm.

Øverst ses en tyknakkede retøkse på 27,2 cm og nedenunder en spidsnakkede, hulslebte tværøkse på 15,2 cm. Økserne blev fundet sammen i et såkaldt "dødehus" i Grav III ved udgravningen i 1962.

Øverst til venstre ses en spidsnakkede, hulslebte tværøkse på 13,1 cm, nedenunder en tyknakkede retøkse på 24,8 cm og til højre et lerkar, der er dekoreret i Ferslev-stil og har en højde på 13 cm. Genstandene er fundet sammen i "dødehuset" i Grav XII ved udgravningen i 1963.

Øverst ses en tyknakkede retøkse på 24 cm, nedunder til venstre ses en spidsnakkede, hulslebte tværøkse og til højre en stridsøkse af bjergart på 13,5 cm. Økserne er fundet i samme "dødehus" i Grav XVII ved udgravningen i 1966.

derfor på, at de kunne bruge ploven til at gennemløbe markerne. Ved at pløje på tværs af de formodede rækker i en dybde, der tillod de øverste sten i stendyngerne at vise sig, kunne store områder hurtigt blive undersøgt.

Efter udgravningen blev genoptaget ved Bondesgård, må nyheden om gravene have spredt sig. I 1964 meddelte gårdejer Ejnar Andersen til Alfred Kaae, at lignende stenlægninger var fundet på hans marker i Ristoft, kun et par hundrede meter syd for Bondesgård. Da Alfred Kaae efterhånden havde et godt kendskab til anlægstypen, blev han overladt at påbegynde udgravningerne selv. Her viste der sig også at være omfattende anlæg, og Becker overtog derfor udgravningen i 1966, da han var med færdig i Bondesgård. Også i Ristoft hjalp gårdejer Kristian Knudsen med ved dybdepløje på tværs at de formodede gravforløb og søge efter genstande. Frem til 1972 blev der udgravet stendyngegrave på i alt fem forskellige lokaliteter i Torsted sogn, og der forelå nu et meget omfattende materiale fra gravene.

Ved udgravningerne dukkede den ene grav op efter den anden. I bogstavelig forstand: da udgraverne var blevet sporet ind på den rigtige retning, kunne den ene grav efter den anden blive afdækket. Muligvis har hver familie eller slægt haft sin egen række, hvor overhovedet blev begravet. Kombinationerne af forskellige genstande i gravene kan nemlig tyde på, at de enkelte grave i de forskellige sekvenser, har været placeret med større tidsintervaller, der kunne svare til generationsskifte. Efter at alle disse nye grave var blevet udgravet, var det nu også muligt for Becker at observere flere overordnede træk ved gravformen. Som nævnt i artiklen fra 1959 kunne hver stendynge dække over en eller flere nedgravninger. Nu viste der sig en tendens til, at nedgravningerne ofte fandtes i sæt af tre: To parallelle badekarformede nedgravninger og en mere eller mindre rektangulær nedgravning, hvor der i bunden yderligere var gravet to parallelle grøfter. Disse sæt vendte alle ens, således at de to badekarformede lå nordligt og det rektangulære anlæg sydligt. Der fandtes mange variationer og afvigelser, men denne kombination gik igen

Stendyngegrav hvor stenene og nedgravningernes fyld er blevet fjernet. Nederst på billedet ses de to badekarformede nedgravninger, og over dem ses det "rektangulære" anlæg, hvor det, i dette tilfælde, kun er de to nederste grøfter, der er bevaret.

i de fleste tilfælde. Flere af afvigelserne skyldes formentligt bevaringsmæssige forhold. Alle fund af gravgenstande blev gjort halvvejs nede i de rektangulære nedgravninger. Flintgenstandene udgjorde formentligt et redskabsæt, der ofte bestod af smukt udførte slebne flintøkser og -mejsler samt flintflækker, og i enkelte grave blev der også fundet stridsøkser af bjergart og dekorerede lerkar. Men det mest almindelige redskabsæt lader til at bestå af en kraftig, såkaldt tyknakket flintøkse og en mindre økse, til finere arbejde. Dette kunne enten være en tyndbladet økse eller en såkaldt *spidsnakket huløkse*. Sidstnævnte havde en hul æg og var formentligt skæftet på tværs, så den kunne

På kortet ses de lokale stendyngegrave i Torsted sogn.

bruges til at udhule træ. Tværøkser med hul æg er blevet fremstillet siden stenalderen og bruges stadig i dag, men eksemplarerne fra mellemneolitikum er de tidligste vi kender fra Sydsandinavien.

Der blev stadig ikke fundet menneskeknogler i nedgravningerne, så det var kun selve formen af de *mandslange*

nedgravninger og tilstedeværelsen af gravgods, der vidnede om, at det kunne være grave. Becker foreslog, at de rektangulære anlæg kunne have dannet fundamentet for en mindre konstruktion, hvor stolperne var nedsat i grøfterne i bunden af nedgravningen. Det kunne have været et *dødehus*, hvor der var foregået forskellige ritualer i forbindelse med begravelserne i de to grave.

Ny forskning og udgravning

Materialet fra Beckers mange stenalderudgravninger hobe sig med tiden op. I 1990'erne allierede han sig med den unge Kit Fabricius. I et stort værk, der blev udgivet i 1994, blev hans udgravninger af stendyngegrave i Torsted og Sevel sogn endeligt publiceret sammen med hans udgravninger af *kulthuse* (en anden ejendommelig anlægstype fra mellemneolitikum).⁹ Flintmaterialet blev gennemgået af Fabricius, og stendyngegravens periode kunne snævreres ind til den anden halvdel af tidlig mellemneolitikum. De blev opført 3100-2750 f.Kr. – den sidste del af Tragtbægerkulturens periode. I hele landet stoppede man med at opføre jættestuer i starten af tidlig mellemneolitikum, så det tyder på, at stendyngegravene afløste jættestuerne i deres udbredelsesområde. Becker og Fabricius fandt stadig teorien om dobbeltgrave og *dødehus* mest oplagt. Men i 2010 udgav Steffen Laursen og Niels Nørkjær Johannsen en artikel, hvor de argumenterede for en helt anden tolkning af anlæggene. De mener ikke, der er særlig meget, som taler for *dødehusteorien*. De henviser derimod til den engelske arkæolog Stuart Piggot, der i 1968 foreslog, at stendyngegravene oprindeligt var *vogngrave* med forspand af ofrede trækokser – en gravtype som kendtes fra kontinentet. Dette kunne dog ikke bevises, og teorien blev ikke taget videre op. Men i dag findes nogle omstændigheder, der taler for den.¹⁰

I den ende af de badekarformede grave, der vender væk fra det rektangulære, er der i nogle tilfælde blevet fundet spor af tænder fra okse. Tændernes tilstedeværelse

er tidligere blevet forklaret med, at et oksehoved, eller dets tænder, skulle have været anbragt hos den afdøde i graven. Men ved to nyere udgravninger af stendyngegrave, i 1994 ved Kvorning¹¹ og i 2006 ved Thinghøj, er der dog både fundet oksetænder og -knogler i gravenes badekarformede anlæg. Proportionerne, og tilstedeværelsen af tænder og knogler, kunne dog tale for, at de badekarformede grave hver havde indeholdt okser, og *ikke* mennesker. Ligeledes er der indicier for, at en vognkonstruktion kunne have været placeret i de rektangulære anlæg, da nedgravningernes proportioner kunne passe med et forhistorisk køretøj. I Norden er der ikke fundet bevarede vogne fra bondestenalderen, hverken i stendyngegrave eller i andre kontekster. Men der er dog fundet enkelte hjul og hjulspor, der med høj sandsynlighed stammer fra perioden. Afstanden mellem nedgravningens grøfter og dybden af dem, passer i de fleste tilfælde med afstanden mellem oldtidens hjulspor og højden af stenalderens hjul. Desuden er der meget, der tyder på, at stendyngegravene har ligget langs oldtidens færdslesårer. Stendyngegravene lader til at følge de samme strækninger i landskabet, som de gravhøje, der blev bygget i løbet af *enkeltgravskulturen* og i den ældre bronzealder. I 1980'erne blev der ved Lyne endda fundet hjulspor langs med en række stendyngegrave.

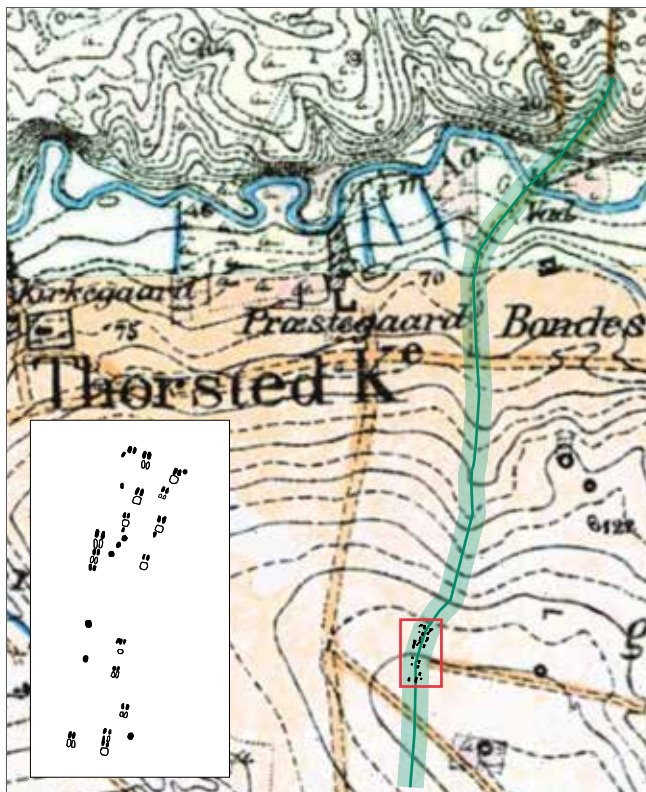
Der er også forskellige kulturelle og miljømæssige træk, der taler for, at okse og vogn kan have haft en stor betydning i den sene tragtbægerkultur. Fra den periode, hvor stendyngegravene begyndte at opstå, tegnes der et markant anderledes bosættelsesmønster i Nord- og Vestjylland. Periodens bopladser er kun blevet erkendt ud fra spredte fund af flintværktøj og keramik. Der er ingen spor af de store langhuse og omfangsrige bopladser, der forbindes med den mellemste del af tragtbægerkulturen. Desuden indikerer pollenanalyser, at landskabet i den periode var mere åbent og hedepræget, til forskel fra bondestenalderens tidligere perioder, hvor tung skov dominerede landet. At der mangler faste bopladser, og at landskabet er mere farbart, kan være indikatorer for, at den sene

tragtbægerkulturs folk levede en mere mobil tilværelse i Vestjylland.

I Centraleuropa, begyndte der også i starten af det 3. årtusinde f.Kr., at dukke mystiske gravanlæg op, hvor okser er begravet sammen med den døde. *Yamnayafolket*, der levede på de russiske stepper, lader til at have kørt rundt i vogne og levet af kvægdrivning. Denne livsstil har blandt andet spredt sig til folk i det nuværende østlige Tyskland og Polen. Det er muligt, at man i Jylland har været inspireret af disse tendenser, enten direkte eller indirekte, og sammen med en ny leveform, har taget ny kulturelle elementer til sig. Det er muligt, at de folk, der begravede deres døde i stendyngegrave, levede som nomader og kvægdrivere. Her får veje, vogn og kvæg også en symbolsk betydning, som afspejles i den nye gravskik. Der er derfor næppe tale om en isoleret gruppe med en bagudrettet begravelsesform, som Vestergaard Nielsen foreslog i 1952, men derimod en stor mængde mennesker, der mere eller mindre direkte var del af en overregional tendens, både i forhold til leveform og begravelsesmetode.

De dødes rejse gennem Torsted

Tilbage i Torsted er der øst for byen et vadested, som krydser Tim Å. Det blev indtegnet på Generalstabens Høje Målebordskort i 1800-tallet og kan muligvis have været i brug tilbage i bondestenalderen. I så fald lader det til, at rækkerne af stendyngegrave syd for Torsted by, orienterede sig mod en rute, der fulgte terrænet ned mod dette vadested. Igennem Torsted sogn kan der have gået en vigtig færdselsrute i bondestenalderen. Hvor der nu er marker, har stendyngegravene med de døde ligget langs vejforløb. De levende har ført okser og vogne op igennem Jylland. I stendyngegravene langs vejen har de døde okser måske trukket vognen, med dens fører med sine redskaber og proviant, i samme retning som de levende, men mod et andet bestemmelsessted. Området omkring Torsted har nok ikke været de dødes endelige destination, men nærmere et midlertidigt ophold på deres videre rejse til det hinsides.

Høje målebordsblade fra 1872 over området ved Bondesgård. Med grønt har jeg indtegnet mit gæt på, hvor der i stenalderen kunne have løbet en vej langs med stendyngegravene, ned igennem "slugten" til ådalen og krydsende Tim Å dér, hvor der i historisk tid har været et vadested.

Selv har jeg opholdt mig i Vestjylland i en periode, hvor jeg under et praktikophold indsamlede materiale til mit specialeprojekt i Forhistorisk Arkæologi. Her har jeg omregistreret og fotograferet de genstande, Becker og hans hold fandt under Bondesgård-udgravningerne. Det er muligt at finde dem på Kulturstyrelsens portal Museernes Samlinger.¹² I mit speciale skal jeg kortlægge og undersøge de forskellige fund der er gjort i Jylland af stendyngegrave,

spidsnakkede huløkser og andre anlæg og genstande fra Tragt bægerkulturens sidste periode, så vi forhåbentlig kan blive klogere på, *hvor* og *hvordan* folk levede, og hvorfor de skiftede livsstil og begravelsesform så markant.

Jonatan Rose Andersen kan kontaktes på jroseandersen@gmail.com

Noter

1. Det var første og eneste gang, stendyngegrave er blevet observeret som en forhøjning i terrænet. Ved alle andre forekomster er stendynge fundet under muldlaget, hvor resten af stenene er blevet bortpløjet eller sanket.
2. Der er dog en vis sandsynlighed for, at mange simple jordfæstegrave fra bondestenalderen ikke er blevet fundet, fordi de ikke har efterladt særligt synlige spor.
3. Sigvald Vestergaard Nielsen: Stendyngegrave fra jættestuetid. *KUML* 1952, s. 109-118.
4. Begrebet "stendyngegrave" er dog blevet brugt om mange slags grave med en stendynge over, under eller omkring selve graven. Men efter Vestergaard Niensens artikel fra 1952, bruges "stendyngegrav" kun om den type anlæg, der omtales her i artiklen (sæt af nedgravninger, dækket af en stendynge, fra mellemneolitisk tid).
5. C.J. Becker: Stendyngegrave fra mellem-neolitisk tid. *Årbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie* 1959, s. 1-3.
6. Palle Eriksen: Alfred Kaae som arkæolog. *Hardsyssels Årbog* 1994, s. 123-132. Artiklen kan findes på hjemmesiden for Historisk Samfund for Ringkøbing Amt <http://www.historisksamfund.dk/> (direkte link til artiklen: <https://goo.gl/6ECwyp>).
7. C.J. Becker: Die mittel-neolithischen Kulturen in Südsandinavien, *Acta Archaeologica* 1955, nr. 25, s. 49-151.
8. C.J. Becker 1955, s. 53-54.
9. C.J. Becker & Kit Fabricius: *Stendyngegrave og kulthuse. Studier over tragt bægerkulturen i Nord- og Vestjylland*. Arkæologiske studier Vol. XI. København 1996.
10. Niels Nørkjær Johannsen & Steffen Laursen: Routes and Wheeled Transport in Late 4th-Early 3rd Millennium Funerary Customs of the Jutland Peninsula: Regional Evidence and European Context. *Præhistorische Zeitschrift* 2010, 85, nr. 1.
11. Niels Nørkjær Johannsen & Mikkel Kiildsen: En stendyngegrav ved Kvorning. Fund, kontekst og betydning. *KUML* 2014, s. 9-28.
12. Findes under journalnummer RIM5191 på www.kulturarv.dk/mussam/.